

Tolerowanie błędów osób dorosłych i dzieci a charakterystyka negatywnych konsekwencji

Irena Dzwonkowska*

Instytut Psychologii Uniwersytetu Opolskiego, Opole

TOLERANCE FOR MISTAKES MADE BY ADULTS AND CHILDREN AND THE CHARACTER OF NEGATIVE CONSEQUENCES

Tolerance attitude toward a perpetrator's mistake is one of factors forming interpersonal relations. This article is concerned with the problem of some situational conditions of tolerance attitude toward a human mistake. It shows the results of an experimental investigation with an analysis of variance. It emphasizes the fact that tolerance attitude toward a human mistake depends of the observer's gender, the characteristics of the victim, the perpetrator's age and the kind of mistake consequence. Women's tolerance attitude toward somebody's mistake is higher than men's. A situation when a child is the victim of the perpetrator's action is the cause of a more intolerant observer's attitude than some situations with another kind of victim. Sometimes a child's action evokes a more tolerant attitude, but sometimes an adult's mistake is more tolerable. The results of the investigation are also discussed.

BŁĄD JAKO DZIAŁANIE NIEINTENCJONALNE

Spostrzeżenie intencjonalności czynu jest istotnym czynnikiem wpływającym na ustosunkowanie się podmiotu do sprawcy (Kofta, 1985; Aronson, 1995), a także na przypisanie sprawcy odpowiedzialności za dane zdarzenie (Kofta, 1985; Doliński, 1992). Oprócz czynów intencjonalnych ludzie popełniają czyny przypadkowe, takie których negatywne efekty nie były zamierzone przez sprawcę. Taki postępek można nazwać błędem (por: Szymczak, 1988). Ponieważ człowiek często wystawiony jest na niebezpieczeństwo popełnienia błędu (por: Cialdini, 1995; Czapiński, 1985; Doliński, 1992), ustosunkowanie do błędów oraz sprawców takich czynów, zdaje się być ważnym czynnikiem warunkującym stosunki interpersonalne.

POSTAWA TOLERANCYJNA

Jednym z ważnych regulatorów kontaktów międzyludzkich jest postawa tolerancyjna wobec czyjegós zachowania, w tym także wobec popełniania błędów. Według W. Łukaszewskiego (1984) tolerancja i nietolerancja są czynnikami kulturowymi. Autor ten rozróżnia kulturę

tolerancji i nietolerancji, uważa ponadto, że tym co w sposób najbardziej radykalny różni oba wzory kultury jest stosunek do błędu. Kultura nietolerancji nie tylko nie dopuszcza możliwości błędu, ale każdy błąd traktuje jako niebezpieczną dewiację. W kulturze tolerancji ryzyko błędu jest normalnym atrybutem ludzkiego działania.

Pojęcie tolerancji jest trudne do zdefiniowania, ponieważ jest wieloznaczne oraz należy do rodziny znaczeń (por. Łukaszewski, 1976; Chlewiński, 1995). Zdaniem Z. Chlewińskiego (1995) postawę tolerancji należy definiować w powiązaniu z jej przedmiotem. W literaturze spotykamy określenia tolerancji na ból, leki, narkotyki etc. (Szewczuk, 1979), tolerancji dwuznaczności (Lewicka, 1975), niezgodności i rozbieżności (Łukaszewski, 1976; Grasa, 1976), tolerancji jako prawa, powinności i wartości, które należy realizować w stosunkach międzyludzkich (por. Kozakiewicz, 1963; Chlewiński, 1995; Karolczak-Biernacka, 1992; Pietras i Ratajczak, 1992; Keller, 1960; Lazari-Pawłowska, 1984) oraz określenia tolerancji jako postawy interpersonalnej w rozumieniu psychologicznym (por. Chlewiński, 1995; Kotarbiński, 1970; Jarymowicz, 1985; Lazari-Pawłowska, 1984; Poznaniak i Pacyga-Ustrzycka, 1986). Postawa tolerancji może dotyczyć osoby jako bezpośredniego przedmiotu postawy, bądź zachowania osoby jako przedmiotu pośredniego (Pamuła, 1992). Rozróżnienie takie wydaje się być istotne z przyczyn metodologicznych. Tolerancja wobec osoby dotyczy stosunku do rasy, płci, religii, kultury, nacji itp. i jako taka ma swój

* Korespondencję dotyczącą artykułu można kierować na adres: Irena Dzwonkowska, Instytut Psychologii, Uniwersytet Opolski, ul. Oleska 48, 45-052 Opole.

wyraźny wymiar aksjologiczny. Wiesław Łukaszewski (1984) uważa, że tolerancja odmienności jest zjawiskiem pożądanym nie tylko ze względu na ludzi, którzy są nościcielami odmienności, ale leży także w interesie grup społecznych, w których przejawy odmienności występują.

W odniesieniu do ludzkich zachowań tolerancja nie wydaje się być tak jednoznaczna zasada, czy powinnością. Badania przeprowadzone przez Pietras i Ratajczak (1992) pokazują, że Polacy spostrzegają oprócz pozytywnych konsekwencji tolerancji, także i jej negatywne strony. 25% osób badanych przez te autorki uważało, że nadużycia tolerancji prowadzą do patologii życia społecznego.

Zdaniem niektórych autorów osobowość człowieka jest czynnikiem warunkującym jego tendencję do bycia tolerancyjnym, bądź nietolerancyjnym wobec innych ludzi, ich poglądów lub zachowania (por. Allport, 1958; Rokeach, 1960; Koralewicz, 1987; Malewski, 1975; Hamer, 1994). Spotyka się ludzi, których cechuje szczególnie nietolerancyjny i dogmatyczny sposób myślenia (Malewski, 1975). Wskazuje się też na to, że tolerancyjność i nietolerancyjność są postawami wyuczonymi (Newcomb i inni, 1970; Muszyński, 1983; Hamer, 1994) i zależą od wczesnych doświadczeń człowieka (Allport, 1958; Aronson, 1995).

Można przypuszczać, że postawa tolerancyjna podobnie jak i inne formy ustosunkowania się do rzeczywistości zależą zarówno od osobowości człowieka jak i od zewnętrznych cech sytuacji. Psychologia niewiele wie o sytuacyjnych uwarunkowaniach postawy tolerancyjnej wobec zachowania człowieka, a zainteresowanie badaczy skoncentrowane jest głównie na zagadnieniu tolerancji w kontekście stereotypów, uprzedzeń oraz dyskryminacji.

Prezentowana praca porusza problem sytuacyjnego uwarunkowania postawy tolerancyjnej i nietolerancyjnej wobec ludzkiego błędu, czyli nieintencjonalnego zachowania sprawcy zakończonego negatywnymi konsekwencjami. Przyjęto, że człowiek toleruje zachowanie drugiej osoby gdy: 1) zachowanie to ocenia negatywnie, budzi ono jego sprzeciw i chęć ingerencji, 2) pomimo istnienia takiej możliwości powstrzymuje się on od przeciwdziałania, ingerencji, czy wyrażenia sprzeciwu (por. też: Kotarbiński, 1970; Lazari-Pawłowska, 1984).

Postawione zostało następujące pytanie: czy istnieje i jaki jest związek pomiędzy postawą tolerancyjną wobec błędu człowieka a wiekiem sprawcy, rodzajem i lokalizacją konsekwencji zdarzenia oraz płcią obserwatora?

HIPOTEZY

WIEK SPRAWCY

Brak jest badań dotyczących bezpośredniego związku pomiędzy postawą tolerancyjną wobec zachowania sprawcy a wiekiem sprawcy. Badania dotyczące atrybucji odpowiedzialności pokazują, że młody wiek sprawcy bywa okolicznością łagodzącą sąd o jego winie (Doliński, 1992). Badania socjologiczne natomiast pokazują, że ofiarami przemocy w rodzinie padają głównie dzieci (Pospiszyl,

1994). a Hamer (1994) uważa, że pomiędzy dorosłymi a dziećmi zaznaczają się postawy wzajemnej nietolerancji, które przejawiają się zarówno na gruncie rodzinnym, jak i szkolnym.

LOKALIZACJA KONSEKWENCJI CZYNU

Żuk-Łapińska (1991) uważa, że warunki lokalizacji konsekwencji czynu sprawcy mogą różnicować postawę tolerancyjną obserwatora wobec działań sprawcy. Inaczej ludzie mogą ustosunkowywać się do zachowania sprawcy wtedy, gdy konsekwencje jego działań ponosi on sam, a inaczej gdy ofiarą jest osoba oceniająca, jakaś konkretna osoba trzecia lub też niesprecyzowany ogół. W tych czterech kategoriach sytuacji pojawiają się jakościowo różne problemy moralne. Badania z dziedziny atrybucji odpowiedzialności (Walster, 1966 za: Doliński, 1992; 1993) wskazują na to, że lokalizacja konsekwencji czynu sprawcy jest (obok doniosłości konsekwencji) zmienną warunkującą obwinianie sprawcy. Wyniki eksperymentu przeprowadzonego przez Walster (tamże) pokazały, że w warunkach umiarkowanych konsekwencji zdarzenia kobiety przypisywały sprawcy większą odpowiedzialność za incydent wtedy, gdy ktoś inny poniósł konsekwencje niż wtedy, gdy poniósł je sam sprawca. Osoba ofiary zdarzenia warunkuje także interpersonalną atrakcyjność sprawcy (por. Dzwonkowska i in., 1991).

RODZAJ NEGATYWNYCH KONSEKWENCJI

Różnice pomiędzy konsekwencjami zdarzenia mogą dotyczyć też ich rodzaju. Straty ponoszone przez biorec konsekwencji mogą być różnej natury: materialnej, somatycznej, moralnej, czy psychologicznej. Żuk-Łapińska (1991) rozróżnia dwa rodzaje sytuacji, gdy powstaje u poszkodowanego poczucie krzywdy. Jedną z takich sytuacji jest konflikt wiążący się ze sprawiedliwością dystrybucyjną, czyli rachunkiem roszczeń i powinności. Inny przypadek dotyczy straty moralnej, która niejednokrotnie jest nieodwracalna. Krzywda moralna dotyczy dóbr szczególnych, których przykładem mogą być: godność, dobre imię, zaufanie itp.

PŁEĆ OBSERWATORA

Dane porównawcze dotyczące postawy tolerancji kobiet i mężczyzn pochodzą głównie z badań socjologicznych. Badania Mäkeli (1968) przeprowadzone na populacji Finów dotyczyły stosunku respondentów do jedenastu postępów, które zgodnie z fińskim ustawodawstwem były działaniami przestępczymi (m. in. drobna kradzież, nielegalna sprzedaż alkoholu, prowadzenie samochodu w stanie nietrzeźwym itp.). Wyniki tych badań pokazały, że jeżeli chodzi o postawę wobec przestępstw, to kobiety domagają się surowszych niż mężczyźni kar za przestępstwa przeciw moralności, lecz łagodniejszych za przestępstwa przeciw mieniu.

Można przypuszczać, że zmienne sytuacyjne takie jak wiek sprawcy błędu, osoba ofiary, rodzaj błędu oraz płeć

obserwatora wpływają na postawę tolerancyjną badanych. Niedostatek danych empirycznych dotyczących związku powyższych zmiennych niezależnych ze zmienną postawy tolerancyjnej uniemożliwił postawienie hipotez kierunkowych. Badania miały zatem charakter eksploracyjny. Przystąpiłam do nich z pytaniami otwartymi dotyczącymi powyższych zależności.

METODA

IDEA EKSPERYMENTU

Badanie przeprowadzone zostało metodą eksperymentu laboratoryjnego w układzie $2 \times 4 \times 2$ ANOVA, który zakładał szesnaście warunków eksperymentalnych. W eksperymencie manipulowano trzema zmiennymi niezależnymi. Był to wiek sprawcy błędu (dorosły *vs.* dziecko), lokalizacja konsekwencji czynu sprawcy, czyli kto jest ofiarą zdarzenia (obcy dorosły *vs.* obce dziecko *vs.* szkoła *vs.* sam sprawca), rodzaj konsekwencji czynu (strata materialna *vs.* strata moralna). Ponadto kontrolowana była płeć osób badanych.

OSOBY BADANE

Osobami badanymi byli studenci stacjonarni Wydziału Ekonomicznego i Wydziału Prawa Uniwersytetu Gdańskiego oraz studenci stacjonarni i zaoczeni Wydziału Filologiczno-Historycznego Uniwersytetu Opolskiego. Ogółem w eksperymencie wzięło udział 160 osób, 80 kobiet i 80 mężczyzn. Były to osoby w wieku od 19 do 49 lat. Średnia wieku badanej populacji wynosiła 25 lat i 9 miesięcy.

PRZEBIEG BADAŃ

Badanie odbywało się w małych grupach (po 3 do 5 osób) w pomieszczeniu wyposażonym w monitor i magnetowid. We wszystkich warunkach eksperymentalnych osobom badanym prezentowano film nakręcony na taśmie video, który przedstawiał przygotowania do otwarcia turnieju sportowego w jednej ze szkół podstawowych. Badani oglądali scenę przygotowywania sprzętu nagłaśniającego oraz moment jego awarii. Manipulacja zmienną „wiek sprawcy” była przeprowadzona w ten sposób, że sprawcą uszkodze-

nia był albo uczeń III klasy, albo nauczyciel wychowania fizycznego. Manipulacja zmienną „lokalizacja konsekwencji” przebiegała w ten sposób, że eksperymentator informował badanych o tym, że na przykre konsekwencje powstałe w wyniku awarii narażony był bądź sam sprawca, bądź drugi nauczyciel, albo drugi uczeń lub też szkoła. Manipulowałam także zmienną „rodzaj konsekwencji czynu”. W jednym wariancie eksperymentator informował o tym, że w wyniku zdarzenia ofiara ponosiła koszt 200 zł (strata materialna). W drugim wariancie eksperymentator mówił badanym, że w wyniku incydentu ofiara była narażona na złą opinię w środowisku (strata moralna).

Następnie badani udzielali odpowiedzi wypełniając arkusze zawierające skalę postawy tolerancyjnej.

POMIAR POSTAWY TOLERANCYJNEJ

Pomiar postawy tolerancyjnej wobec zachowania sprawcy dokonany został przy pomocy specjalnie w tym celu skonstruowanej „skali tolerancji”, która zbudowana jest z dwunastu twierdzeń. Trafność „skali tolerancji” została zbadana poprzez porównanie średnich między grupami w odniesieniu do 36 skonstruowanych twierdzeń. Cztery grupy osób badanych ustosunkowywały się do czynów: skrajnie pozytywnego i skrajnie negatywnego oraz umiarkowanie pozytywnego i umiarkowanie negatywnego. Spośród 36 twierdzeń do skali właściwej wybrano tych 12 twierdzeń, które spełniały postulat istotnej statystycznie różnicy między średnimi.

Każde z twierdzeń „skali tolerancji” wyposażone jest w 7-punktową skalę graficzną o zakresie $<-3; +3>$, gdzie „-3” oznacza „zdecydowanie nie zgadzam się”, „0” to „nie mam zdania”, a „+3” – „zdecydowanie zgadzam się”. Sześć z dwunastu twierdzeń skali wskazuje na postawę tolerancyjną (np. „Można go zrozumieć i usprawiedliwić, bo każdemu mogło się coś takiego przytrafić.” lub „Jestem skłonny(a) zrozumieć go i nie obwiniać.” itp.). Pozostałych sześć twierdzeń, będąc skalą odwrotną, wskazuje na postawę nietolerancyjną (np. „Nie można zgodzić się na to, aby ktoś tak postępował.” lub „Nie powinno mu to ująć na sucho.” itp.). Po przeliczeniu punktów skali odwrotnej uzyskiwane były wyniki w odniesieniu do każdego twierdzenia, które mieściły się w przedziale $<-3; +3>$, gdzie „-3” oznacza postawę skrajnie nietolerancyjną, a „+3” postawę skrajnie tolerancyjną.

Tabela 1

Istotne statystycznie efekty dla zmiennej „postawa tolerancyjna” uzyskane w wyniku analizy wariancji ANOVA

ANOVA			POSTAWA TOLERANCYJNA			
EFEKT	df efekt	MS efekt	df błąd	MS błąd	F	p
1	1	6.135	128	1.407	4.358	.0388
3	3	9.086	128	1.407	6.454	.0004
234	3	4.527	128	1.407	3.125	.0251

1 – Płeć badanych, 2 – Wiek sprawcy, 3 – Ofiara (Lokalizacja konsekwencji czynu), 4 – Rodzaj konsekwencji czynu

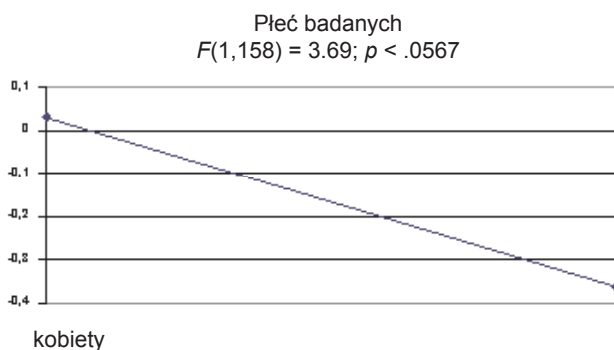
Na podstawie uzyskanych danych obliczałam uśredniony wskaźnik postawy tolerancyjnej dla każdej osoby badanej, który zawierał się w przedziale $<-3; +3>$, gdzie -3 oznacza maksymalną nietolerancję, a $+3$ maksymalną tolerancję.

WYNIKI BADAŃ

Analiza statystyczna uzyskanych danych wykazała dwa efekty główne zmiennej „płeć obserwatora” i „lokalizacja konsekwencji czynu” oraz efekt interakcyjny zmiennych „wiek sprawcy \times lokalizacja konsekwencji czynu \times rodzaj konsekwencji”. Tabela 1 przedstawia istotne efekty główne i efekt interakcyjny.

EFEKT GŁÓWNY DLA ZMIENNEJ „PŁEĆ BADANYCH”

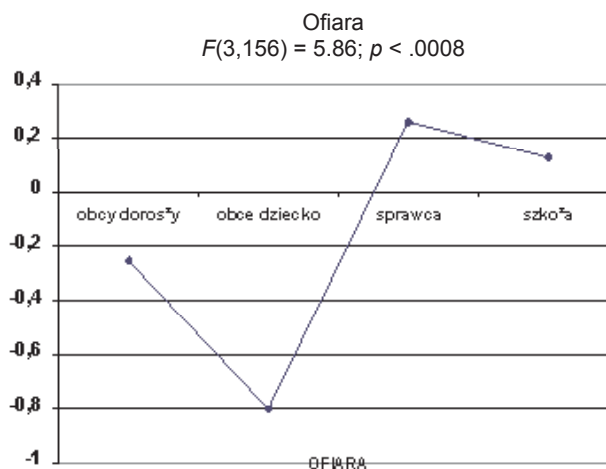
Efekt ten wskazuje na istotnie bardziej tolerancyjną postawę wobec błędu ujawnianą przez kobiety ($\bar{x} = .030$) niż przez mężczyzn ($\bar{x} = -.361$; $p = .0388$). Zależność tę prezentuje w formie graficznej rycina 1.

Ryc. 1. Graficzna reprezentacja efektu głównego dla zmiennej „płeć badanych”

EFEKT GŁÓWNY „LOKALIZACJI KONSEKWENCJI CZYNU”

Analiza statystyczna (przy pomocy testu LSD) efektów prostych efektu głównego „lokalizacja konsekwencji” pozwala na wniosek, że wtedy gdy ofiarą zdarzenia jest dziecko, to badani ustosunkowują się do zachowania sprawcy mniej tolerancyjnie ($\bar{x} = -.8019$) niż wtedy, gdy ofiarą jest sam sprawca ($\bar{x} = .2584$; $p = .0002$) oraz, gdy ofiarą jest szkoła ($\bar{x} = .13332$; $p = .00098$). Efekt bliski istotności statystycznej wskazuje też na mniej tolerancyjną postawę badanych wobec czynu, którego konsekwencje poniosło dziecko niż w sytuacji, gdy poszkodowana została osoba dorosła ($\bar{x} = -.252$; $p = .050023$). Zależność tę przedstawia w formie graficznej rycina 2.

Ryc. 2. Graficzna reprezentacja efektów prostych dla efektu głównego zmiennej „lokalizacji konsekwencji czynu”

INTERAKCJA ZMIENNYCH „WIEK SPRAWCY”, „LOKALIZACJA KONSEKWENCJI CZYNU”, „RODZAJ KONSEKWENCJI CZYNU”

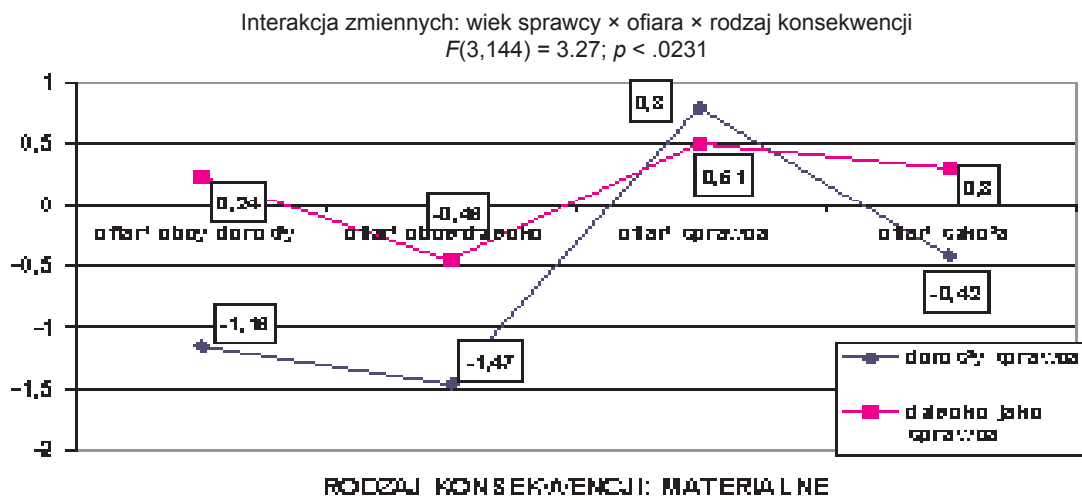
Interakcja trzech zmiennych „wiek sprawcy”, „lokalizacja konsekwencji czynu”, „rodzaj konsekwencji czynu”. poddana została dalszej analizie statystycznej przy pomocy testu LSD. Analiza efektów prostych tej interakcji pozwala na następujące wnioski. Niektóre okoliczności powodują bardziej tolerancyjną postawę badanych wobec dziecka niż dorosłego, a inne okoliczności powodują zależność odwrotną.

Zachowanie dziecka jako sprawcy spotkało się z większą tolerancją ($\bar{x} = .2416$) niż zachowanie dorosłego ($\bar{x} = -1.1582$, $p = .008712$) wtedy, gdy sprawca naraził swoim czynem innego dorosłego na stratę materialną. Innymi słowy dziecku w większym stopniu niż dorosłemu wolno narazić dorosłą osobę na stratę materialną.

Błąd dziecka był natomiast istotnie mniej tolerowany niż błąd dorosłego w dwóch przypadkach. Pierwszy przypadek dotyczy sytuacji, gdy sprawca sam siebie naraził na stratę materialną (dziecko $\bar{x} = -.5079$ vs. dorosły $\bar{x} = .8081$, różnica istotna $p = .01353$).

Gdy dziecko samo ponosi materialne konsekwencje swoich działań, to tak naprawdę koszt pokrywają jego rodzice, a zatem taka sytuacja jest zbieżna z narażeniem innej osoby na stratę. Można zatem przypuszczać, że sytuacja taka prowadzi do naruszenia normy zakazującej narażanie innych osób na straty materialne. Gdy dziecko narusza tę normę to naraża się na nietolerancyjną postawę wobec swojego postępu.

Drugim przypadkiem, w którym stwierdziłam bardziej nietolerancyjną postawę wobec zachowania dziecka niż dorosłego sprawcy, jest taka sytuacja, gdy sprawca naraził szkołę na złą opinię (dziecko $\bar{x} = -.2084$ vs. dorosły $\bar{x} = .8583$, $p = .044544$). Zależność ta przedstawiona jest w formie graficznej na rycinie 3.

Ryc. 3. Graficzna reprezentacja efektów prostych dla interakcji zmiennych „wiek sprawcy”, „lokalizacja konsekwencji czynu”, „rodzaj konsekwencji czynu”

Ustosunkowanie badanych osób wskazuje na to, że w ich opinii nauczycielowi wolno przynieść szkole ujmę, ale uczniowi nie wolno. Przypuszczam, że przyczyną takiej różnicy w ustosunkowaniu jest to, że zachowanie ucznia jest tutaj niezgodne z jego rolą bardziej niż zachowanie nauczyciela. Od ucznia wymaga się takich działań, które przynoszą szkole chlubę, jest to jeden z elementów kodeksu szkolnego, a także informacja brana pod uwagę przy formułowaniu oceny ze sprawowania.

DYSKUSJA WYNIKÓW

Zaprezentowane badania pokazały, że kobiety wykazują większą niż mężczyźni tolerancję wobec ludzkich błędów. Wynik ten jest o tyle interesujący, że w studiach dotyczących stosunku do przestępstw kobiety wykazywały istotnie bardziej niż mężczyźni nietolerancyjną postawę. Jest zatem prawdopodobne, że kobiety bardziej niż mężczyźni tolerują ludzkie błędy, mniej natomiast niż mężczyźni tolerują przestępstwa.

Skrzywdzenie dziecka nawet w wyniku popełnionego błędu powoduje szczególnie nietolerancyjną postawę obserwatorów. Można sądzić, że działa tutaj norma nakazująca ochronę słabszych członków społeczeństwa, a szczególnie dzieci (por. Kotarbiński 1970).

Błąd dziecka jako sprawcy spotyka się w niektórych warunkach z bardziej nietolerancyjną postawą badanych niż błąd dorosłego sprawcy. Wynik ten pokazuje, że młody wiek sprawcy nie zawsze jest okolicznością łagodzącą ustosunkowanie się obserwatora. Odrębne nakazy roli dorosłych i dzieci mogą kształtować różne obszary tolerancji dla zachowania tych osób pomimo to, że konsekwencje ich działań będą podobne.

Zagadnienie uwarunkowań postawy tolerancyjnej wobec zachowania dorosłych i dzieci jest godne dalszych badań, a przedstawione wyniki są efektem badań eksploracyjnych i wymagają replikacji w innych warunkach i w odniesieniu do innej populacji osób badanych.

LITERATURA

- Allport, G.W. (1958). *The Natur of Prejudice*. New York: Anchor Books.
- Aronson, E. (1995). *Człowiek – istota społeczna*. Warszawa: PWN.
- Chlewiński, Z. (1995). Tożsamość a tolerancja. *Czasopismo Psychologiczne*, 1, 3, 119-128.
- Cialdini, R. (1995). *Wywieranie wpływu na ludzi*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Czapiński, J. (1985a). *Wartościowanie – zjawisko inklinacji pozytywnej. O naturze optymizmu*. Wrocław: Ossolineum.
- Doliński, D. (1992). *Przypisywanie moralnej odpowiedzialności*. Warszawa: PAN.
- Doliński, D. (1993). *Orientacja defensywna*. Warszawa: PAN.
- Dzwonkowska, I., Bokszczanin, A. (1991). Spozrzeganie atrakcyjności sprawcy negatywnego postępkę w zależności od poziomu doskonałości sprawcy i od charakteru konsekwencji jego czynu. *Zeszyty Naukowe WSP w Opolu, Seria Psychologia* 7, 57-73.
- Grasza, J. (1976). Tolerancja rozbieżności między różnymi rodzajami informacji. W: W. Łukaszewski (red.), *Reakcje na rozbieżność informacji* (s. 87-98). Wrocław: PWN
- Hamer, H. (1992). *Demon nietolerancji*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Jarymowicz, M. (1985). O tolerancyjności wobec podobnych i niepodobnych do „Ja”. *Przegląd Psychologiczny*, 3, 773-789.

- Karolczak-Biernacka, B. (Red.) (1992c). *Tolerancja*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Badań Edukacyjnych.
- Keller J. (1960). Tolerancja jako zasada moralna i postawa. *Studia Filozoficzne*, 16, 181-199.
- Kofta, M. (1985). Procesy atrybucji w spostrzeganiu społecznym. W: M. Lewicka i J. Trzebiński (red.), *Psychologia spostrzegania społecznego*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Koralewicz, J. (1987). *Autorytaryzm, lęk, konformizm*. Wrocław: Ossolineum.
- Kotarbiński, T. (1970). *Studia z zakresu filozofii, etyki i nauk społecznych*. Wrocław: Ossolineum.
- Kozakiewicz, M. (1964). *O tolerancji i swobodzie sumienia*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Lazari-Pawłowska, I. (1984). Trzy pojęcia tolerancji. *Studia Filozoficzne*, 8, 105-117.
- Lewicka, M. (1975). Niektóre ogólne wyznaczniki tolerancji na niezgodność poznawczą. *Przegląd Psychologiczny*, 18, 3, 371-399.
- Łukaszewski, W. (1976). *Reakcje na rozbieżność informacji*. Wrocław: PWN.
- Łukaszewski, W. (1984). *Szanse rozwoju osobowości*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Mäkela, K. (1968). Public Sense of Justice and Judicial Practice. *Acta Sociologica*, 10, 1-2, 42-67.
- Malewski, A. (1975). *O nowy kształt nauk społecznych*. Warszawa: PWN.
- Muszyński, H. (1983). *Rozwój moralny*. Warszawa: WSiP.
- Newcomb, Th.M., Turner, R.H., Converse, Ph.E. (1970). *Psychologia społeczna*. Warszawa: PWN.
- Pamuła, S. (1992). Tolerancja w polskich realiach. W: B. Karolczak-Biernacka (red.), *Tolerancja* (s. 25-35). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Badań Edukacyjnych.
- Poznaniak, W., Pacyga-Ustrzycka, M. (1986). Kompetencje zawodowe a postawa punitarywności wobec dewiacji w społecznym zachowaniu się. W: A. Frączek (red.), *Studia nad uwarunkowaniami i regulacją agresji interpersonalnej* (s. 153-159). Wrocław: Ossolineum.
- Pietras, M., Ratajczak, Z. (1992). Tolerancja i nietolerancja w opiniach Polaków. *Kolokwia Psychologiczne*, 1. Warszawa: PAN.
- Pospiszyl, I. (1994). *Przemoc w rodzinie*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Rokeach, M. (1960). *The open and closed mind*. New York: Basic Books.
- Szewczuk, W. (Red.) (1979). *Słownik psychologiczny*. Warszawa: Wiedza Powszechna
- Szymczak, M. (Red.) (1988). *Słownik języka polskiego*. Warszawa: PWN.
- Żuk-Łapińska, L. (1991). *Problem tolerancji*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.